

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ

Аса көрнекті ғалым, қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі,
жазушы, аудармашы, педагог, журналист, қоғам қайраткері
Қошке (Қошмұхамет) Кемеңгерұлының туғанына 125 жыл толуына арналған

**«ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰҒЫРЫ –
ТІЛ, ТАНЫМ, ТАРИХ»**

*атты халықаралық ғылыми-теориялық онлайн конференцияның
материалдары*

Алматы
2021

ББК
УДК
Т-30

Жалпы редакциясын басқарған:

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор
Б.Жолдасбекова

Жауапты редактор:

филология ғылымдарының кандидаты Ж.Саткенова

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ісімақова,
филология ғылымдарының докторы, профессор А.Салқынбай

Жауапты шығарушылар:

О.Жұбаева, Т.Рамазанов, Б.Өтегенова

Т-30 «Тәуелсіздік тұғыры – тіл, таным, тарих» атты халықаралық ғылыми-теориялық онлайн-конференцияның материалдары. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2021. – 248 бет.

ISBN 978-601

Жинаққа аса көрнекті ғалым, қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі, жазушы, аудармашы, педагог, журналист, қоғам қайраткері – Қошке (Қошмұхамет) Кемеңгерұлының туғанына 125 жыл толуына арналған **«Тәуелсіздік тұғыры – тіл, таным, тарих»** атты халықаралық ғылыми-теориялық онлайн-конференцияның материалдары еніп отыр. Кітап қазақ тіл білімінің тарихы, жазу, орфография, алаштану, қошкетану, қазақ тілі мен әдебиеті мәселелерін зерделеп жүрген мамандарға, филология, тарих, педагогика факультеттерінің докторанттарына, магистранттары мен студенттеріне, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

әдістемедегі тілді тек сол үйретілетін тіл арқылы ғана меңгерту керек дейтін ұстанымды байқаймыз.

Сөйтіп, тіл үйретудің бірінші жылында «*кітап оқу іреті, жазу іреті, сөйлесу іреті*» тәсілдерін ұсына отырып, олардың әрқайсысының жеңіл меңгерту жолдарын көрсетіп, тиянақтайды. Бірінші жылы лексикалық минимумды игеру көлемі 400 сөздей болсын деп шамалайды. Аса зәрулігі болмаса, бөгде сөздер қосылмасын деп шегелейді. Оқытудың екінші жылында шақтың түрлерін толық өтуді, септеуліктерді кіргізуді, туынды сөздер жасауды ұсынады. Үшінші жылы оқу мен жазу жағына күш салу қажет. Хат жазу үлгілерін меңгеру, оқығандарын қағазға түсіріп үйрету жағын көздейді. Оқып, жазуға арналған жаттығулар жүйесін береді.

Оқу құралында мәтіндердің барлығы да тақырыптық тұрғыдан топтастырып берілген. «Адам. Оқу. Мектеп. Жыл мезгілдері» деген үлкен тақырыптардың аясына «*мектепті қалай күтеміз*», «*біздің мектеп*», «*біздің тәртіп*», «*тазалық тәртібі*», т.б. тәрбиелік мәні бар лексикалық тақырыптарды тартымды тілмен топтастырған. Оқу құралының мазмұны концентрлі бағытпен өрістеп, күрделеніп отырған. Жаңа сөздерді мәтіннің басында беріп отырған. Мәтіндерден кейін пысықтау мақсатында жаттығу жұмыстары (есеп) жүйелі беріліп отырған. Еңбектің соңында грамматикалық қосымша мәліметтер мен сөздік ұсынылады. Қысқасы, алаш қайраткерінің бұл еңбегі өзге ұлттарға тіл үйретудегі *құнды еңбек, жаңа бастама* болып саналады.

Қорыта келгенде, алаш арысының артында қалған мол мұрасын оқып отырып таңқаласың. Не деген еңбекқорлық, ізденімпаздық, жанкештілік... Ұлт руханиятының дамуына өлшеусіз үлес қосқан қайраткердің аз ғұмырында ұлты үшін көп бейнет шеккенін байқайсыз. Осыншама күш-қуатты қайратты ұл ұлтын сүйуден тапса керек. Ел қажетіне жараймыз деп күні-түні еңбек етіп, білім іздеп, ұлты үшін жанын құрбан еткен бірегей тұлға – Қошке Кемеңгерұлының асыл бейнесі ұрпақ жадынан өшпейді. Қазақ ұлты тұрғанда Қошкетану туралы зерттеулер қатары толастамайды дегіміз келеді.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. - 1-том. – Алматы: Алаш, 2005. - 320 б.
2. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. - 2-т. Оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. - 336 б.
3. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. - 3-т. Оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. - 240 б.

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

Орда Г.

филология ғылымдарының докторы,

М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері

Үстіміздегі жылы Алаштың бір ардағы Қошке Кемеңгерұлының 125 жылдығы республика көлемінде аталуда. ХХ ғасырдың қасіретіне айналған жеке басқа табыну – қазақтың кез келген отбасын шарпығаны белгілі. Нәубет жылдары талай әулеттер түп-тұяғымен жоғалып кетсе, енді бір әулеттен қалған бір бала бүгінде бір әулет ел болды...

Осындай қуғын-сүргін құрбандарының қатарында Қошке Кемеңгерұлының есімін ілтипатпен атау ләзім. ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде дүниеге келіп, ХХ ғасырдың басында ұлт мәдениеті мен әдебиетіне белсене араласып, қазақ халқының болашағы үшін бар ғұмырын сарп еткен қазақ зиялыларының қатарында алаштың белгілі азаматы Қошке Кемеңгерұлы есімінің жүргені тарихтан белгілі.

Алғашында ауылшаруашылық училищесінде, кейін жоғары оқу орындарында (1919 ж. Омбы политехника институты, 1921 ж. Батыс Сібір мемлекеттік медицина институты, 1924 ж. Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеттің медицина факультетінде) білім алған Қошке Кемеңгерұлы – «Біздің көбіміз – бәріміз десек те өтірікші бола алман кәзір универсалмыз. Көп білгендіктен универсал емеспіз, көп міндет жүктегендіктен, амалсыздан

универсалмыз. Қазақ тұрмысында жұртшылық алдына түспей, білінбей қараңғы, тұйық жатқан мәселелер көп соларды ашқың келеді, түсінгің келеді...» – деп, замандасы Ғаббас Тоғжанұлы айтқандай-ақ, уақыттың өзі талап еткен әмбебаптардың бірі болды. Ол негізгі мамандығы дәрігер болса да, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары жазушы, драматург, педагог, тіл маманы, тарихшы, журналист, әдебиетші ретінде танылды. Ғылымның бірнеше саласында белсенді қызмет ете жүріп, біршама табысқа қол жеткізді.

Ол – XX ғасырдың басында өмір сүрген қоғам және қалам қайраткерлерінің бірі. Тарихшы, тіл маманы, педагог (мұғалім), әдебиетші, ақын, жазушы, драматург, көсемсөзші ретінде танылған оның негізгі мамандығы – дәрігер. Қ.Кемеңгерұлы – сол тұстағы әдеби процеске белсене араласып, әдебиет, мәдениет майданында еңбек еткен көрнекті қаламгер. Қазақ әдебиетіндегі поэзия, проза, драматургия жанрлары мен әдеби сынның қалыптасып-дамуы, өсіп-өркендеуі Қошке есімімен тікелей байланысты. Сонымен бірге ол аударма, әдеби сын, әдебиет тарихы сынды салаларға да біршама үлес қосқан білікті де білімді әдебиетші.

Приходская школаны, ветеринарлық-фельдшерлік мектептің 2-класстын бітірген ол 1913 жылы 1 тамызда Омбы ауыл шаруашылық училищесінің ауыл шаруашылығы бөліміне оқуға түседі. Омбыдағы жастардың «Бірлік» ұйымының «Балапан» журналының редакторлығында жұмыс істеген ол кейін «Жас азамат» газетін шығарушы болып сайланады. Осылайша қоғамдық іске белсене араласқан ол білімін жетілдіруге де уақыт табады. Қошке Омбы политехника институтында, Сібір ауыл шаруашылық және өндіріс институтында, Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетінде, САГУ-дың аспирантурасында оқып, білімін жетілдіреді.

1915 жылы «Айқап» журналының бірнеше санында: «Солған гүл», «Жазғытұры», «Сонда...» (бұл өлеңді «Бақ іздеген» деп те айтып жүр) өлеңдерімен қатар «Пайғамбар» (Пушкин А.С.), «Сәскелік көлдің жағасында» (Никитин И.С.) аудармаларын жариялап қалың қауымға таныла бастайды.

Ал жазушы ретінде поэзия, проза, драматургия салаларына елеулі үлес қосты. Ол «Солған гүл» (Айқап, 1915, № 14, 207-208-б.), «Жазғытұры» (Айқап, 1915, № 7-8, 112-113-б.), «Сонда...» (Айқап, 1915, № 12), «Ашығып үш күн болды арғаным» («Елмен қоштасу»), «Сүйікті сәулем», «Қайғыланба қамығып», «Нұрмағамбет тілмашқа», т.б. өлеңдерімен көрінеді. Сонымен бірге ол «Алтын сақина» (1925), «Парашылар» (Жаңа мектеп, 1926, № 7-8.), «Ескі оқу» (Жаңа мектеп, 1927, 31), «Бостандық жемісі» (1919), «Қасқырлар мен қойлар» (1920), «Күнәсіз күйгендер» (1930), «Әулие тәуіп» (1918) атты пьесалар жазды. Өздері мүше болған жастардың «Бірлік» атты ұйымының алдына қойған міндеттерінің бірі – театр ашу болса, Қошке мен Мұхтар бұл жұмысқа сол кезден белсене араласты. Осы істің басы-қасында жүріп, қазақ ұлт театрының ашылуына зор еңбек сіңірді. Соның нәтижесінде Қазақ мемлекеттік ұлт театрының (13.01.1926) шымылдығы Қошке Кемеңгерұлының «Алтын сақина» пьесасымен ашылды.

Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақинасы» мен М.Әуезовтің «Бәйбіше-тоқал» пьесасы тақырыптас. Бұлар дәуірдің аса бір кезек күттірмейтін маңызды саяси-әлеуметтік мәселесі – әйел теңдігі тақырыбына жазылған. Қаламгерлердің жетістігі; біріншіден, өзекті мәселеге үлес қосуы, екіншіден, жанр талабының дұрыс орындалуы. Бұл пьесаларда бір жанұя ішіндегі рухани қақтығыстардың шиеленісіп, көк жұлын болып, ішкі-сыртқы соққылардың дүмпуінен жиылып келіп, ақыры кісі өлімімен аяқталатын пьесаның қаһармандары, олардың әлеуметтік ортасы, тұрмыс-салты типтік жағдайда берілгенін айту қажет. Материалды іріктеу принципінен жас драматургтардың әлемдік әдебиеттің классикалық үлгілерінен сабақ алғандығы жақсы аңғарылады. Екеуі де – мәні зор, реалистік туындылар. М.Әуезов пьесасындағы тартыс бәйбіше мен тоқал арасындағы күнестіктен туындаса, Қ.Кемеңгерұлы пьесасындағы тартыс ене мен келін арасында өрбиді.

Қаламгерлер пьесасында бір жанұя ішіндегі трагедияны заман трагедиясы ретінде суреттейді. Қ.Кемеңгерұлы тығырықтан шығар жолды толық айта алмаса да, төңкерістен бұрынғы қазақ өмірінің бір қыртысын қопарып, сыншыл рухтағы реалистік трагедия жасады. «Алтын сақина» пьесасында қазақ әйелінің басындағы жағдайдың бір қыры ашылып сөз

болады. Пьесаның атына лайық қақтығыстардың шиеленісе түсуіне алтын сақина себепкер болады. Тартыс пьесаның негізгі кейіпкері Халиманың енесі – Жәнияның әрекеттерімен астасып жатыр. Бұл пьесадағы бір ерекшелік – әр перденің арасында бірнеше жыл өтуі. Екінші перде үш жыл өткен мезгілде ашылса, үшінші перде араға тағы жыл салып ашылады.

Прозалық туындылары: «Жетім қыз» (Жас қайрат, 1924, № 6, 17-19-б.), «Момынтай» (Лениншіл жас, 1925, № 3-4-5, 2-7 б.), «Отаршылдық ұсқындары» (Тәрбие білім, әдебиет жайындағы мақалалардан терме. Т., 1925, № 1, 81-83-б.), «Қанды толқын» («Еңбекші қазақ», 1926, № 3.), «Дүрия» (Әйел теңдігі, 1927, № 4, 60-61-б.), «Қарашаш» (Әйел теңдігі, 1928, № 4, 83-84-б.), «Назиқа» (Әйел теңдігі, 1928, № 4, 83-84-б.), «Ерлік жүректе» әңгімелері баспасөз бетінде жарық көрді. М.Әуезов пен Қ.Кемеңгерұлының тақырыптарындағы ортақ үн олардың әңгімелерінен де көрінеді. Қ.Кемеңгерұлы әңгімелеріне қорғансыздар өмірін, әйел теңдігін, отаршылдық зардаптарын арқау етті. Ал қорғансыздар өмірі жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінде үлкен орын алғаны белгілі. Осы тақырыпқа М.Әуезов «Қорғансыздың күні» (1921), «Жетім» (1925) әңгімелерін жазса, С.Дөнентаев «Көркемтай» әңгімесін арнағаны оқырман қауымға мәлім. Ал Қ.Кемеңгерұлы осы тақырыпқа «Момынтай» (1925), «Жетім қыз» (1924) әңгімелерін жазды.

Жазушының «Жетім қыз», М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімелері – бөліп-жаруға келмейтін, бір-біріне өте жақын шығармалар. М.Әуезов бұл әңгімесін 1921 жылы жазса, Қ.Кемеңгерұлы 1924 жылы жазған. Екі әңгімеге де қорғансыздар өмірі арқау болған. Біріншісі, қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жазылса, екіншісі, төңкерістен кейінгі ілгері баса алмай отырған қазақ өмірінен алынған. Мұндағы бір ұқсастық – екі әңгіменің де пейзаждан басталуы. Табиғатты суреттеуде М.Әуезов алдына жан салмаса, Қ.Кемеңгерұлы пейзажды өз шеберлігінше пайдаланған. Екінші бір ұқсастық – әңгімелерге арқау болған жолаушылардың С. қаласынан шығатын қара жолмен келе жатуы. Басталуында осындай ұқсастықтар болғанмен, Қошке әңгімесін өз бетінше басқа жағдайда өрбітеді. Оқиға желісінің екі түрлі болуы – уақыттың бір-біріне сай келмеуі. Екі шығарма екі түрлі шешім тапқан. Біріншісі қорғансыз бейкүнә Ғазизаның Ақан болыстың адам төзбес қорлығына шыдай алмай, өз басын еріксіз өлімге тігуімен аяқталады. Ғазиза жарымжан әжесі мен шешесіне көрген жәбірін сездіргісі келмегендіктен, солай істеуге мәжбүр болды. Ал қараңғы түнде бір-бірін жетелеген екі мүсәпірдің үміт етер сәулесі жоқ. Қорғансыз жандар соңғы үміті сөніп, жанталасып қарбаласқан күйде қалады. Бұларға қол ұшын созып көмек көрсетер азамат та жоқ. Оларды бір-ақ нәрсе күтіп тұр. Ол – арсыз ажал.

Екіншісі жетім қыздың болашағын ойлар саналы азаматтардың өмірге араласа бастауымен аяқталған. Бұл әңгімедегі Дарабек Ақан болыс секілді мүсәпір, бейшара қорғансызды жәбірлеуден аулақ. Керісінше, оның ойы – қайткен күнде осындай сұмпайы тіршіліктен дәрменсіз жанды құтқару. Екінші әңгімеде, көзге анық көрінбегенмен, бұлдыр да сағым үміт бар.

М.Әуезовтің «Жетім», Қ.Кемеңгерұлының «Момынтай» әңгімелеріне арқау болған – қорғансыз, жетім бала өмірі. Екеуі де – жуандардан жапа шегіп, жас өмірін қой соңында өткізіп, ішер тамақ, киер киімге зар болып жүрген бейкүнә жандар. Жазушылардың көздегені – теңдік, бостандық, бақыт. Бір қызығы – осы әңгімелер екі қаламнан туғанмен, өзара бір-бірімен заңды жалғастығы бар. Мұхтар әңгімесіне арқау болған оқиға ілгеріректегі жайдан хабар береді. Ал Қошке жетім қызын Дарабекке тегін жолықтырып отырған жоқ. Жетімге де күн туады. Дарабек секілді ел азаматтары – енді оларға әке орнына әке болып, сенім артар асқар тауы болмақ. Момынтайды оқуға алып кеткен де – сол кеңестің сенімді халық азаматтары. Қасым, Ғазиза көре алмай кеткен күнге Момынтай жетіп отыр. Осындай ұқсастық әңгімелердің араларын жалғастырып тұр.

Әлем әдебиетінен нәр алған біздің алып жазушыларымыз жоғарыдағы шығармаларындағы Джек Лондон, А.С.Серафимович, А.М.Горький шығармаларындағы кейіпкерлерді қазақ топырағына алып келіп, оларды қазақ арасынан да көрсете білді. Қазақ жазушылары әдебиеттің озық үлгілі шеберлерінен көркем шығармаға тән реалистік (шыншылдық) пен халықшылдық үлгіні үйреніп қана қоймай, өз топырақтарында ұлттық бояумен өрнегін

салып, ары қарай дамыта түсті. Олардың әлем әдебиетінен нәр алған үйренуші шәкірт күйінде қалмағанына, өз шығармалары арқылы олармен иықтас болғанына жоғарыда сөз болған шығармалары куә. Қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге көтерген М.Әуезовтің алғашқы шығармаларының өзі осындай жоғары дәрежеде жазылса, жиырмасыншы жылдары Мұхтармен қатар көрініп, қатар қалам тербеген басқа да қазақ жазушыларының қатарында Қ.Кемеңгерұлы сынды қалам қайраткері болғанын ұмытпаған жөн.

Араға жарты ғасырдай уақыт салып халқымен қайта табысқан бұл шығармалар бүгінгі таңда ел игілігіне жарап отырғаны белгілі. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиетінің ақтаңдақ беттері бүгінгі таңда хал-қадірінше зерттелу үстінде. «Оның бастауы ғылымның қара шаңырағы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында жатыр», – десек, артық айтқандық емес. Себебі осы институт қызметкерлерінің қолдауымен аталған кезең әдебиеті тұтастай зерттеліп ғылыми айналымға түсті. Сол тұстағы ұлт әдебиетінің ірі өкілдерінің шығармалары әдебиет тарихына енді. Оны «20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» (Жалпы редакциясын басқарған – М.Базарбаев, 1997), 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» (бас редакторы – С.Қирабаев 2004) атты еңбектің 7-томынан, «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» (Г.Орда, 2006), «Қазақ театрының тарихы» (Б.Құндақбаев) атты еңбектерден көруге болады. 90-жылдары қазақ әдебиеті ақтаңдақ беттермен толықса, әдебиеттанушылар сол мұраларды зерттеп, ғылыми айналымға қосып, әдебиет тарихына қосты. Оны жоғарыда аталған еңбектерден көруге болады. Өнертанушы ғалым Бағыбек Құндақбайұлы кейінгі жылдарда жазған зерттеуінде: «Алтын сақина» 1923 жылы Орынборда жеке кітап болып басылып шыққалы театр репертуарынан берік орын алады. Қазақтың тұңғыш мемлекеттік театрының шымылдығы да осы пьесамен ашылған. Айналасы бір сағаттың ішінде көрсетіліп болатын қысқа ғана 4 көріністен тұратын пьесаның оқиғасы жинақы, шағын, әрекеті жіті дамиды. Автор диалог құруға шебер, кейіпкерлер сөздерінде драматизм күшті», – деп, күні бүгінге дейін тарих бетінен сырылған шындықтың бетін ашқан.

Қазақ зиялыларының түрлі салада қызмет етуі қоғам қажеттілігінен туған еді. Себебі олардың алдында сан-алуан міндеттер тұрды. Кемеңгерұлының тіл біліміне жазған еңбектерінің өзі тілдің әр қырына арналған «Қазақ тілінен өтініш» (Ақ жол, 1924, 9 қазан), ол тілмаштардың бірінші конференциясында «Тілшілердің міндеті әрі мәнісі туралы» (Ақ жол, 1925, сәуір) көлемді баяндама жасайды. «Жат сөздер туралы» (Қызыл Қазақстан, 1926, №11, 14, 138-143 б.), «Қотыр сөздер» (Жаңа мектеп, 1926, № 14, 15) мақалаларын жазумен қатар «Қазақша-орысша тілмаш» (М., 1925), «Жауропалықтар үшін оқу құралы» (I томы Қызылорда, 1929) атты еңбектер жазды. Сондай-ақ «Қазақша-орысша тілмаш» туралы түсініс» («Еңбекші қазақ», 1926, 24 ноябрь) мақаласын, «Жат тіл оқыту әдісі» (Жаңа мектеп, 1927 атты көлемді ғылыми мақаласын жариялады.

Кемеңгерұлының тарихи-танымдық еңбектері де аз емес. Ол «Қазақстан тарихи тұрмысынан» (Темір қазық, 1923, № 2-3, 53-69-б.б.) мақаласын кейін кеңейтіп «Қазақ тарихынан» (М., 1924.) атты кітап етіп шығарды. Сонымен қатар «Бұрынғы езілген ұлттар» (М., 1925) «Егін салу турасында» (Бостандық туы, 1923, 17, 21, 23-09, 04-09 қазан) атты көлемді мақаласы жарық көрді. «Қазақ тарихынан» атты еңбегі қазақ тарихы жөнінде жазылған алғашқы дүние болғандықтан, оны «Қазақстан тарихы ғылымының тұңғышы» деуге болады. Ал «Бұрынғы езілген ұлттар» – 36 елдің өткені мен бүгінінен мол хабар беретіне еңбек. Мұны бүгіндері өз алдына жеке ғылым саласы болған жалпы тарих ғылымының қатарына жатқызуға болады. Кемеңгерұлының бұл еңбектері – қазақ тарихынан жазылған тұңғыш кітаптар. Оның 1924 жылы Мәскеуден шыққан тарихи-танымдық «Қазақ тарихынан» кітабы – қазақ халқының тарихын жасау жолындағы алғашқы қадам. Автор бұл еңбекте ауыз әдебиеті және XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы мәдениет пен әдебиет тарихынан біршама мағлұмат береді. Ол осы кезеңдегі көрнекті ақын-жазушылардың негізгі шығармаларын тілге тиек етеді. Бұл еңбектің құндылығы біріншіден, әдебиет тарихын жасаудағы алғашқы ізденіс болса, екіншіден, 1922 жылдан басталған Абай мұралары жөніндегі айтысқа тойтарыс беруі. Сондықтан да Қ.Кемеңгерұлының Абай мұрасы жөніндегі пікірлерін жеке сөз еткен орынды.

«Біздің қазақ әлі кітапқа кедей. Әсіресе қазақ тарихынан жазылған кітаптар жоқ. Мына қолдарыңыздағы кітапша қазақ баспа сөзіне қазақтың саяси-тарихи тұрмысынан жасаған тұңғыш кітапша», – деп Ғаббас Тоғжанов айтқандай, оның 1925 жылы Мәскеуден шыққан тарихи-танымдық «Қазақ тарихынан» кітабы – қазақ халқының тарихын жасау жолындағы алғашқы қадам. Аталған еңбегінде қаламгер қазақ халқының Ресейге қосылуынан бұрынғы тарихынан бастап, кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі (1923-1924 ж. дейін) жағдайларына шолу жасайды.

Қошкенің аталған еңбегі жөнінде М.Әуезов: «Тарихтың дәл суретімен толығырақ танысам» деген кісі болса, қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамбетовтың «Исатай-Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгеровтың «Қазақ тарихынан» деген еңбектерін қарап өтсін», – деген болатын. Осы пікірге сүйенетін болсақ, Қошке Кемеңгерұлы – қазақ тарихын жасаушы алғашқылардың бірі де бірегейі. Сонымен бірге ол – қазақ әдебиетінің тарихына кімдерді енгізу керектігін де дөп басып таныған білікті әдебиетші. Ол көрнекті ақын-жазушылардың ғана есімін атап, әдебиетке қосқан олардың еңбегін әділ бағалады. Ендеше, бұл еңбек – ұлт тарихы мен қазақ әдебиеті тарихын жасаудағы алғашқы қарлығаш екенін ұмытпағанымыз абзал. Автор кітапта қазақтың арғы-бергі тарихынан сыр шерттіп, кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі қазақ халқының шаруашылығына, мәдениетіне, рухани байлығына талдау жасап, жетістігімен қатар «Өлгенін жасырсаң, көмгенде қайтесің», – деп, кемшіліктерін де көрсетеді.

Ғасыр басында Абай мұрасы жөнінде тек қазақ емес, орыс, татар халқының көреген ғалымдары салауатты да сындарлы оң пікірлерін білдіргені мәлім. 1921 жылдан бастап мәдени мұра туралы істер қолға алына бастады. 1922 жылы Абай мұралары Қазанда, соңынан Ташкентте басылып шықты. Осы тұста қазақ ақын-жазушыларының арасында Абай мұралары аты шулы айтыс-тартысқа түсті. Сол жылдардағы мақалаларға көз жүгіртсек, бір-біріне қайшы келер алуан түрлі пікірлерден аяқ сүрініп, көз талардай. Ескі мұра жөніндегі айтыс-тартыс қазақ әдебиеті үшін оңай шаруа болған жоқ. Бүкіл халықтың ауыз әдебиеті және Абай мұралары да таптық көзқараспен бір жақты қаралып қара күйе жағылып кете жаздады.

Жиырмамыншы жылдары Абай мұралары жайында сан қилы пікірлер айтылып жатқанда оны арашалауға ат төбеліндей қазақ зиялылары атсалысты. Солардың ішінде алғашқылардың бірі болып Сәбит Мұқанұлына тойтарыс берген – Қ.Кемеңгерұлы еді. Ол 1924 жылы Мәскеуден шыққан «Қазақ тарихынан» атты кітабында: «Алғаш ұлт әдебиетіне өрнек берген, әлеумет тұрмысын толық тексерген, идеалға сілтеген Абай болды» деген нақты да дәлелді ойын ашық айтты. Ол өзінің осы пікірін Абай өлеңдеріне талдау жасай отырып дәлелдейді.

Қ.Кемеңгерұлының Абайды тілге тиек ететін келесі еңбегі – «Көркем әдебиет туралы» мақаласы. Қошкенің үлкен жетістігі – Абайдың ұлылығын дер кезінде көруі. Ол Абай өлеңдерінің сыр-сипатына, қадір-қасиеті мен құдіретіне қанық болмаса бұлай айтпас еді. Қаламгер Абайдың ұлылығын мойындап, өзіне ұстаз етіп, оны көркем сөздің пірі тұтқаны сонша, не айтса да өз ойын Абай өлеңдерінен мысал келтіріп, соны әділдіктің белгісі, төреліктің туы деп ұққан.

«Абай шығармаларының зерттелуіне Қ.Кемеңгерұлының қосқан үлесі қандай?» деген сұраққа төмендегіше жауап беруге әбден болады. Бүгінгі таңда, яғни ақынның ұлылығын, кемеңгер данышпандығын барша адамзат танып-білген кезеңде «Қошке олай деген, бұлай деген» десек, көптің құлағына таныс сөздер ғана айтылары анық. Қаламгердің өзі айтқандай: «Нені болса да орнына, заманына, тарихи жағдайларға қарай бағалау керек». Олай болса, Абай шығармалары жөніндегі көзқарасы – ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы аумалы-төкпелі заманда айтылғандығымен құнды. Абай шығармаларының зерттелу барысында Қ.Кемеңгерұлы – өзіндік орны бар қаламгер. Оның дәлелі – Абай шығармалары туралы пікірлерінің өзінен кейінгі және қазіргі абайтанушы ғалымдармен үндес келуі.

Қаламгер осы кітабының ІҮ тарауын ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы әдебиетке арнағанын айттық. Мұнда патша үкіметінің шоқындыру саясатына қарсы шыққан ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың біртуар перзенттері – Шоқан

Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы және ХХ ғасырдың басындағы ақын-жазушы, қоғам қайраткерлері туралы біраз мағлұмат береді. Қазақ халқының осы тұстағы мәдениеті, рухани байлығы да сөз болады.

«Әдебиетке келсек, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтан басқа орыс школдарынан шыққан азаматтардың қазақ тілінде жазған әдеби кітаптары болмады. Қазақ елінің әр түрлі тұрмыстың жұмбақтарына кездесіп, даң болып тұрған кезінде «Қырық мысал» мен «Оян қазақ!», – деп келіп, әлеумет жұмбақтарын шешкендіктен елді оятқан үлкен көш болды, тақпақты сүйетін қазақ бұл екі кітапты үлгі орнында ұстап, мысал орнында айтатын болды», – дейді Қошке «Маса» мен «Қырық мысал» жөнінде. Ал бүгінгі жазушылардан Мұқтар мен Жүсіпбекті ерекше атайды.

Бұл айтылғандардан шығатын түйін: Қ.Кемеңгерұлы – тарихқа кімдерді енгізу керектігін білген білікті әдебиетші. Ол көрнекті ақын-жазушылардың ғана есімін атап, әдебиетке қосқан олардың еңбегін әділ бағалады. Ендеше, бұл еңбек – әдебиет тарихын жасаудағы алғашқы қадам. Осымен қатар Қошке журналист ретінде де жақсы танылды. «Кеңес қызметкерлері туралы» (сұрауларымыз, жауаптар, әңкеттер) (Ақ жол, 1924, №5, 9 желтоқсан), «Мектеп қай тілде болу керек?» («Еңбекші қазақ», 1926, № 25), «Дұрыс па? Бұрыс па?» («Еңбекші қазақ», 1926, № 249), «Қызмет адамдарының қонақасы» («Еңбекші қазақ», 1926, № 237) мақалаларымен қатар «Жол әсері» (Қазақ тілі, 1924, № 91) атты көлемді очерк жазды.

Қ.Кемеңгерұлы – халық мұрасын жинауға да үлес қосқан жазушы. Ол «Абайдәлді хан айдаудан келгенде Орынбай ақынның айтқаны» (Сана, 1924, № 2-3), «Есеп бике қыз бен жылқышының айтысқаны» (Әйел теңдігі, 1926, №2-3, 40-б.) т.б. мұраларды да жариялады.

«Көркем әдебиет туралы» («Еңбекші қазақ», 1926, 1 желтоқсан), мақаласы мен С.Мұқанұлымен тікелей айтысы «Сәбитпен айтысты доғардым» («Еңбекші қазақ», 1927, № 23.) және «Қазақ тарихынан» (М., 1924.) кітабының III бөлімі (ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеті) – Кемеңгерұлын сауатты да сындарлы әдебиетші екендігін танытқан еңбектер. «Көркем әдебиет туралы» көлемді мақаласы – әдеби сынның жақсы бір үлгісі. Қаламгер мұнда қазақ әдебиетінің арғы-баргі тарихына үңіліп бүгінгі бағыты қалай болу керек деген мәселені көтерді. Ол қазақ әдебиетіндегі ескі мұра жөніндегі даулы мәселелерге орыс әдебиетінен мысал келтіріп, өз ойын дәлелдейді.

Жиырмамыншы жылдары қызу айтыс-тартыс қоғамның әр саласында кең етек жайған десек, идеология майданында да осы көрініске кезігеміз. Бұлардың біразы маман әдебиетшілер болса, енді біреулері ұлтын сүйген, оның әдебиетін жетік білетін және сол әдебиет пен мәдениеттің тарихи тағдыры шешілейін деп тұрған кезде үнсіз қала алмаған қоғам қайраткерлері болатын.

Көркем әдебиет туралы пікірсайыстың бірден жанданып, қуат алып кетуіне Сәбит Мұқанұлының 1926 жылы 14-15 қазанда «Еңбекші қазақта» жарияланған «Көркем әдебиет туралы» деген мақаласы себеп болды. Сәбит Мұқанұлы мақаласында таптық ұстаным тұрғысынан келіп, пролетариат әдебиетін дамытуды ұсынды. Оның кейбір пікірлеріне жоғарыда аталған авторлардың барлығы дерлік қарсы шығып, пікір таластырды. Әсіресе, Қ.Кемеңгерұлы Сәбиттің айтқандарын «Көркем әдебиет туралы» («Еңбекші қазақ», 1926, 1 желтоқсан) мақаласында батыл сынап, онымен баспа бетінде ашық айтысқа түсті.

Сәбит пен Қошке арасындағы ашық айтыстың тоқталуына Екеудің (М.Әуезұлы мен Ж.Аймауытұлы) «Көркем әдебиет туралы» мақаласы себеп болғандай. Бұл қаламгерлер Қошке мен Сәбит айтыстарының маңызды жерлері: қазақ әдебиетінің өсу, өспеуі, қандай адам жазушы ақын болуы, қазақ жазушыларының қазіргі бағыттары жайынан көрінетіндігін айта келіп, кейбір басты-басты пікірлеріне жауап беретіндігін ескертеді. Бұл мақалада Қошке пікірлерімен келіспеушілік атымен жоқ. Ал, Сәбиттің пікірлеріне дау айтулар бар.

Қошке мен Сәбиттің айтысынан туатын қорытынды бұл – әдеби сынның алғашқы үлгілері. Ендеше, әдеби сынның тарихын әңгіме еткенде 20-30 жылдардағы осы бір айтыстардың да өзіндік алар орны бар. Бұл – әдеби сынның бастауы. Ендеше, Қ.Кемеңгерұлы – әдебиеттану ғылымының қалыптасып, дамуына үлес қосқан әдебиетші. Оның әдебиеттануға қосқан жоғарыдағы еңбектері – өз заманы үшін үлкен табыс. Әдебиет пен ақын, жазушыларға

берген Қошке бағасы ХХ бірінші ширегінде айтылғандығымен құнды. Қ.Кемеңгерұлы алғашқылардың бірі болып әдебиеттану ғылымына үлес қосқан әдебиетші.

Қошке Кемеңгерұлының өз тағдыры қаншалықты қиын болса, әдеби мұрасының хал-күйі де соншалықты ауыр жағдайды басынан кешірді. 1920-1990 жылдар аралығында қаламгердің төл туындылары әр кезеңде уақыт талабына сай түрліше бағаланғаны мәлім. 20-жылдардағы баспасөз бетіне үңілсеңіз, Қошке шығармалары көп сөз болып, жақсы бағаланған. М.Әуезұлы «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» мақаласында «Алтын сақина» пьесасын атаса, С.Садуақасұлы «Әдебиет әңгімелері» мақаласында Қошкені Мұхтар, Жүсіпбектермен қатар бағалайды. 1920-жылдары тілі, көркемдігі жағынан биік бағаланған бұл пьесаларға деген көзқарас 1930-жылдары күрт өзгеріп шыға келді. Бұл кезде қазақ әдебиеті ғана емес, бүкіл кеңес мәдениеті мен әдебиеті жеке басқа табынудың салдарынан саясатқа бағындырылды. Байшыл, ұлтшыл атанған бір топ қазақ ақын-жазушылар шығармалары театр сахнасы емес, ұлт тарихынан біржолата алынып, санадан өшіріліп, көзден ғайып болып кете барды. Осыдан кейін бұл өкілдер туралы қазақ әдебиетінде оларды қаралайтын ғана сөздер жазылып жүрді.

1957 жылы бірсыпыра алаш зиялылары ресми ақталған соң ғана оларды ауызға алуға мүмкіндік туды. Қаламгердің зайыбы Гүлсім апай 1965 жылы бір-екі әңгіме, екі-үш пьесасын көп қиыншылықпен жарыққа шығарды. Бірді-екілі болса да шығарма нұсқасы жарық көрген соң, ол туындылар жөнінде ой қозғау мүмкіндігі қазақ әдебиетшілеріне де тиді. Көп ұзамай (1968) әдебиетші ғалым, драматургия тарихын зерттеуші Р.Нұрғалиев «Трагедия табиғаты» және «Айдын» атты монографиялық еңбектерінде Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина» атты трагедиясын М.Әуезовтің «Бәйбіше – тоқалымен» қатар атады. Осыдан кейін «Жанр сипаты» атты «Ғылым» баспасынан шыққан академиялық жинақта оның драмаларын С.Ордалиев ерекше атап өтті. 1975 жылы шыққан «Қазақ театрының тарихы» атты еңбектің I томын жазуға атсалысқан өнертанушы ғалым, профессор Б.Құндақбаев Қ.Кемеңгерұлы пьесалары туралы көп деректің бетін ашып, оның шығармаларына жоғары баға берді. Ол қазақ театры мен драматургиясының қалыптасуында Қ.Кемеңгерұлының орны М.Әуезұлы, Ж.Аймауытұлы, С.Сейфоллаұлы, Ж.Шаниндермен қатар деп көрсетті.

Қ.Кемеңгерұлының аудармасын тұңғыш рет 1985 жылы әдебиеттанушы ғалым С.Сейітов сөз етсе, Р.Рүстембекова 1988 жылы шыққан «Қазіргі қазақ әңгімелері» еңбегінде Қ.Кемеңгерұлының атын атайды. Осы жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Қаламгер Кемеңгеров» мақаласын жариялады. Автор мұнда Қ.Кемеңгерұлының әдеби мұрасы жөнінде тұңғыш рет мол мағлұмат берді. Қазақ ұлт театрының шымылдығы «Алтын сақинамен» ашылғанын да алғаш жазған – Р.Рүстембекова болатын. Кейінгі жалдары ол қаламгердің төл туындыларын мерзімді баспасөз бетінде жариялаумен қатар оның шығармалар жинағын да шығарды. Осы салада әдебиетші Д.Қамзабекұлы да көп еңбек сіңірді. 90-жылдардан бері Қ.Кемеңгерұлының әдеби мұралары С.Қирабаев, М.Базарбаев, Т.Кәкішев, Т.Қожекеев, Р.Нұрғали, Д.Ысқақұлы, Д.Қамзабекұлы, т.б. әдебиетшілер мен өнертанушы Б.Құндақбаев назарынан тыс қалған емес. Еліміз егемендік алғаннан бергі уақытта Қошке Кемеңгерұлының қазақ әдебиеті мен тіл біліміне, тілді оқытуға (әдістеме) сіңірген еңбектері жеке дара зерттеліп ғылыми айналымға түсті.

Қаламгердің ұлт әдебиетінің рухани қорын байытқан дүниелерін төмендегіше саралауға негіз бар. 1915 жылы «Айқап» журналының бірнеше санында өлеңдері мен аудармалары (А.С.Пушкин, И.С.Никитин) жарияланды. Өлеңдері поэзиядағы ізденісін танытса, аудармалары назар аударуды талап етеді. Қ.Кемеңгерұлы – А.С.Пушкиннің «Пайғамбарын» қазақ әдебиетінде тұңғыш тәржімалаушы. Бұл аударма – өз кезеңінің ғана емес, қазақ әдебиетінің аударма саласындағы табысы.

Ал әңгімелерін тақырыптық жағынан үш топқа бөлуге болады. Олар: қорғансыздар өмірі («Жетім қыз», «Момынтай», «Қойшы бала»), әйел теңдігі («Назика», «Дүрия», «Ерлік жүректе», «Қазақ әйелдері», «Қарашаш»), отаршылдық зәбірі («Тұтқынның ойы», «Отаршылдық ұсқындары», «Қанды толқын»). Әлем әдебиетінің озық үлгілерімен сусындаған қаламгер бұл әңгімелерінде халық өмірінің тұрмыс-тіршілігін, сол тұстағы өмір шындығын көркем

шындыққа айналдыруда табысқа жетті. Бұл әңгімелер – сол тұстағы қазақ әдебиетінің шағын жанрдағы табысы екені рас.

Драматургия жанрына «Алтын сақина», «Ескі оқу», «Күнәсіз күйгендер», «Әулие тәуіп», «Бостандық жемісі», «Қасқырлар мен қойлар», «Парашылдар» пьесаларымен үлес қосты. «Күнәсіз күйгендер», «Бостандық жемісі», «Әулие тәуіп», «Қасқырлар мен қойлар» пьесаларынан дерек болғанмен, түпнұсқа сақталмаған. «Алтын сақина» пьесасында қазақ өмірінің бір қыртысын қопарып, заман трагедиясын көрсетеді. Осылайша қаламгер поэзия, прозадағы кейіпкерлерін сахнаға да алып келді.

Осымен қатар Қ.Кемеңгерұлы әдебиеттануға біршама үлес қосты. Абайды арашалауға қатысқан ат төбеліндей топтың ішінде болып, 20-жылдары баспасөз бетінде болған «Көркем әдебиет туралы» айтысқа С.Садуақасұлы, Ы.Мұстамбайұлы, Ш.Тоқжігітұлы, Ә.Мәмбет келіні, Ә.Байділдаұлы, М.Әуезұлы, Ж.Аймауытұлдарымен бірге қатысты.

Кемеңгерұлының көркем шығармаларының басты сыпаты өз дәуірінің өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруында. Оның өлеңдері, аудармалары, әңгімелері, пьесаларының көркемдік сапасы, тілінің құнарлылығы өз уақытындағы оқырмандарының эстетикалық талғамын қанағаттандырды. Әдебиет сынына белсене араласып, Шоқан, Ыбырай, Абай, Әлихан, Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтар, Міржақып туралы алғашқылардың бірі болып дұрыс, әділ пікірлерін айтты. Қазақ тарихының алғашқы нұсқасын жасап, ұлт әдебиеті тарихына кімдерді, олардың қандай шығармалары кіретінін де көрсетті.

Қазақта «Орнында бар оңалар» деген аталы сөз бар. Қыршын жасында қазағы үшін бақилық болған Қошке Кемеңгерұлының артында қалған ұрпағы бүгінде жетілді, өсіп-өнді.

Абақтыда жатқанда

Ашығып үш күн болды жаттым төзіп,

Жатырмын жас өмірден күдер үзіп.

Жан-жарым, жандай көрген үш құлыным,

Қаласың әлде кімге көзің сүзіп, –

деп, артында қалған жары мен боталарын ойлап қамықты. Түсіндегі түпсіз терең қараңғы қапастан көрінген үш сәуле үш ботасының болашағы еді.

«Халық жауы» саналған Қошкенің артында қалған отбасының өмірі де оңай болған жоқ. 1937 жылы екінші рет ұсталып кете барған соң туған-туыстарды паналап елге барғанда көп адам «халық жауының» отбасына теріс қабат танытты. Алайда Ташмағамбетұлы (Тәшім) Әлмағамбет (Әлке) ақсақал екі бөлмесінің бірін келіні мен оның қорғансыз, бейкүнә боталарына босатып береді. 1929-1932 жылдары байларды тәркілеу науқанына іліккен ақсақал: «Менің басым Қошкенікінен ардақты емес», – деп, нақақ кеткен бауыры үшін тағы да қу басты құрбандыққа шалады.

Отызыншы жылдардағы Қазақ елін аралаған жаппай ашаршылықтан титықтаған Қарағанды, Ақмола, Баянауыл өлкесінен көшкендердің көпшілігі Қаржасқа (Омбы) барып тоқтаған болатын. Қаржаста колхоз жұмысына кірісіп, балаларына нәпақа тауып жүргенде 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталады. Бір Қаржастан 90 азамат Отанды жаудан қорғау үшін майданға аттанғанда колхоздың бүкіл шаруасы қыз-келіншектер мен буыны қатып, белі бекімеген балаларға қалады. Қошкенің баласы Нартай да колхоз жұмысына тартылады.

Әкесі барда орыс селосы – Шарбақкөлде бастауыш білім алған үлкен қызы Зайра 1942 жылы сегіз жылдық мектепті бітіріп, Қаржастағы мектепке орыс тілі мен әдебиеті пәнінен мұғалім болып кіреді. Баласының алды енді жетіліп, ел қатарына қосылдық па дегенде сол жылы ауыл сыртынан «Т.А.» деген жазуы бар жарты қапшық бидай табылады. Бұл қаптың Тәшімов Әлмағамбеттікі (Әлең) екені анықталып, күдік сол үйдегі «халық жауының» жарына түседі. «Егер маған тұрмысқа шықсаң, істі сотқа жібермеймін» деген басқарма шабарманының тілегін орындамаған Гүлсім анамыз жарты қапшық бидай үшін бес жылға бас бостандығынан айырылып, еңбекпен түзеу лагеріне айдалады. Бір әулетті асырап отырған, бұрын бір рет сотталған қайнағасының екінші рет сотталса, інісі секілді қайта келмесін сезген ақылды келін кінәні өз мойнына алып, бес жылға Свердловск қаласының

маңындағы ну орман ішіндегі еңбекпен түзеу лагеріне кете барады. Жарынан тірідей айырылып, өмірдің тауқыметін тартып жаны жабырқаған, өзі қырыққа толмаған келіншек етегі жасқа толып боталарынан тағы айырылады. Балалары аналарының сол кездегі қайсарлығын былайша еске алады:

– Анамыз ауыл сыртынан табылған жарты қап бидай үшін қамалып кете барды. Кейін артынан ауылдың майы мен құртын салып, сәлем-сауқат жібергенбіз. Сөйтсек, біз жіберген посылка жолда тоналған ба әлде «халық жауының» жарын мұқалтқысы келгендердің ісі ме, кім біледі, әйтеуір сол дәм-тұзымыз сабанға оралған тасқа айырбасталады. Одан бейхабар анамыз жәшікті ашқан бойда еңіреп отыра кетеді. «Жығылғанға жұдырық» деген осы шығар. Балаларынан мұндайды күтпеген анамыз бұл масқараға да төзіп бағады.

1944 жылы желтоқсан айында үлкен қызы Зайра анаға деген сағынышы мен іштегі құсасын

Тақтай батып жанбасқа,
Жиырма төрт ай қапаста
Қайран басың қор болып,
Шын түсті қиын іс басқа..., –
деп қағаз бетіне түсіреді.

Ұлы Отан соғысының аяқталуына байланысты анамыздың бір жылы кешіріліп, 1946 жылы елге келетін болды. Бәріміз асыға күтудеміз. Басынан талай қуғын-сүргінді өткізген анамыз, бұл жолы да өзінің қайсарлығын танытты. Еңбекпен тырнақтап жиған бар ақшасына үстіне бір сыпыра таза киім алып, айдаудан емес, тойдан келгендей қасқайып келеді. Ондағы ойы – дұшпандарына таба болмау, елдің мүсіркеуіне ұшырамау. «Бөрі арығын білдірмес» деп сырт көзге жұпыны көрінгісі келмеген ол төрт жыл көрмеген боталарын көргенде өзін тежей алмай, іштегі шері қозғалып еңіреп сала береді. Бірақ бұл – қуаныш жасы еді. Алланың берген қажыр-қайратының арқасында елімен қайта қауышып, үш жетімегін бауырына басты. Сөйтіп жүріп, боталарын қатарынан кем етпей, жоғары білім алуына мұрындық болды», – дейді.

1947 жылы училище бітірген қызы Омбы педагогикалық институтына түседі. 1952 жылы филология факультетін тамамдаған Зайра – сол кездегі саусақпен санарлық жоғары білім алған қазақ қыздарының бірі еді. Диплом алған соң өзі оқыған училище оқушыларына орыс тілі мен әдебиетінен сабақ береді. 1954 жылы Омбы малдәрігерлік институтын бітірген Сұлтан деген жігітпен тұрмыс құрып, жолдамамен Алматы облысы, Жамбыл ауданының Ұзынағаш елді мекеніне қызметке жіберіледі. Зайра апамыз Ұзынағаштағы Н.Крупская атындағы қазақ орта мектебінде орыс тілі мен әдебиеті пәнінен зейнетке шыққанға дейін сабақ береді. Бүгінде Сұлтан мен Зайра апамыз арамызда жоқ болғанмен, олардан туған Қарлығаш, Гүлмира, Раушан, Сәуле, Дариға есімді қыздардың барлығы да – өсіп-өнген үлкен әулеттердің келіндері.

Қошкенің ұлы Нарманбет – «атадан ұл туса игі, әке жолын құса игі» деген халық даналығын өз еңбегімен дәлелдеген жан. Омбы облысы Шарбақкөл ауданындағы Томар орта мектебінде көп жыл қазақ тілі мен әдебиеті, тарих пәндерінен сабақ беріп зейнетке шықты. Омбыдан бастап, Томарда жалғасқан әкесінің 100 жылдығына, Павлодардан басталып, Баянның Сарытауындағы «Жұмат Шанин» ауылында Қошке Кемеңгерұлы атындағы мектепте жалғасқан 110 жылдығының басы-қасында болып, ата-баба, әке рухына бағыштап ас берді, әке аманатына адалдық танытып ғылыми конференция ұйымдастыруға мұрындық болып, ұрпаққа үлгі-өнеге берерлік тағылым көрсетті. Текті әкеден туған Гүлнар, Ризабек, Қаршығалар – «әкеге қарап ұл өсер» дегендей зейнетке шыққанға дейін мектепте шәкірт тәрбиелеген ұстаздар. Гүлнар ҚазПИ-дің, Ризабек Омбы педагогикалық институтының, Қаршыға Ақмола педагогикалық институтының филология факультетін тамамдап, қазақтың қара сөзін қадыр тұтып жүрген жандар. Ризабектен туған Айгүл, Қайырбек, Бейбіттер де ұстаздық жолды таңдап, бірі музыкатанушы, бірі әдебиетші, бірі математик болды. Қайырбектің үйіндегі келініміз Айжан ата мұрасын ардақтап, оның қазақ тілін жавропалықтарға (өзге ұлт өкілдеріне) оқытудағы әдістемесі жөнінде кандидаттық диссертация

қорғады. Келбеті де, жан дүниесі де атасына ұқсап туған Қайырбек Кемеңгер – бүгінде елге танымал ақын, әрі әдебиеттанушы. Орманбет Нарманбетұлының өмірі мен шығармашылығынан кандидаттық диссертация қорғаған ол бүгінде Омбы өңірінде туған не сол жерде қызмет етіп, аттары белгісіз болып қалған алаш арыстарының мұрасын зерттеумен айналысуда. Сондай атаусыз қалған жандардың бірі – Олжабай Нұралыұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеп, ғылыми айналымға қосты. Екі ғасыр тоғысында өмір сүріп, ХІХ ғасыр басында тағдыр тауқыметін көп көрген арқалы ақын Олжабай Нұралыұлының әдеби мұрасы тұңғыш рет тақырыптық, жанрлық, көркемдік тұрғысынан өз замандастарының шығармаларымен салыстырыла зерттелді. Ақынның Омбы өңірінен табылған туындылары мен шығармаларының текстологиясын қарастыру арқылы оның әдебиеттегі орнын анықтап берді.

Мен туғам жоқ құр босқа жер тіреуге,
Тойсам, жатсам – дейтін Өмір тілеуге.
Жалғыз ғана арманым бар жалғанда
Пайдам болсын тым болмаса біреуге, –

деп, өзіне үлкен міндет жүктеген Қайырбек – кешегі алаштың бір ардағы Қошке Кемеңгерұлының бүгінгі тікелей жалғасы. ХХ ғасыр басында елі үшін басын ер өлімге тіккен Қошке атамыздың тікелей ұрпағы ХХІ ғасыр басында замандастарына ой сала сөйлеуі де – заңдылық. Бұл кешегі арыстардың тәуелсіздік тұсындағы бүгінгі жалғасы екені жасырын емес.

Гүлсім анамыз: «Кебенек киген келеді», – деп қанша жолына қарағанмен, жары қайта оралмады. Оның табандылығының арқасында Қошке атамыздың мұрасы бүгінге жетті. Үйелмелі-сүйелмелі қалған үш ботасын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай жетелеп жүріп жеткізді. Кемеңгер әулетінен өсіп-өнгендер бүгінде Қошке атасының атына кір келтірмей, егемен еліне адал қызмет етуде. Қазақта текті, текті жерден шыққан, тегі жақсы деген сөздер бар. Олар – сол тек туралы жақсы сөздерді жаңғыртып келе жатқан текті әулет. Кемеңгеровтардың қай-қайсысы да бүгінде ата рухына адал қызмет етуде. Артында осындай өсіп-өнген ұрпағы бар, іздеушісі бар Қошке Кемеңгерұлының екінші өмірі ғұмырлы болуы қуантады.

Қорыта айтқанда, Қошке Кемеңгерұлы – қазақ тарихы жөнінде алғашқылардың бірі болып толымды еңбек жазған тарихшы. Ол – ұлттық тілдің қыр-сырын терең игерген, басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін қалай үйретудің жолын көрсете білген кемеңгер тілші, методист. Оның қаламынан туған әр алуан тақырыптағы көпшілік мақалалары Қошкенің қазақ журналистикасында да үлесі бар екендігін аңғартады. Ол – қазақ әдебиеті мен әдебиеттану, әдеби сынның қалыптасуына, өсіп-өркендеуіне қомақты үлес қосқан білікті әдебиетші. Қазақ әдебиеті тарихының алғашқы үлгілерін де Қошкенің еңбектерінен табуға болады. Сонымен бірге ол – қазақ әдебиетінің поэзия, проза, драматургия сынды жанрларының қалыптасуы мен өсіп-көркендеуіне де қомақты үлес қосқан ақын, жазушы, драматург. Олай болса, Қошке Кемеңгерұлы есімі қазақ тарихы, тіл білімінің тарихы, қазақ әдебиеті және қазақ мәдениетімен тікелей байланысты. Ол – елінің жарқын болашағы үшін әртүрлі ғылым салаларында аянбай еңбек еткен, ұлтының тәуелсіздігі үшін өлшеусіз тер төккен қазақ халқының біртуар ұлтжанды азаматы.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰҒЫРЫ – ТІЛ, ТАНЫМ, ТАРИХ

Әбжанов Х. Қошке Кемеңгерұлы және қуғын-сүргін қасіреті.....	6
Қамзабекұлы Д. Қ. Кемеңгерұлы мұрасындағы рухани құндылықтар туралы пайымдар	17
Әлкебаева Д. Алаш ардақтысы – Қ. Кемеңгерұлының қайраткерлік келбеті.....	19
Салқынбай А. Қошке Кемеңгерұлы – қазақ тіліндегі салғастырмалы грамматиканың негізін салушылардың бірі.....	24
Тымболова А. Қошке Кемеңгерұлы – синкретті тұлға.....	29
Орда Г. Қошке Кемеңгерұлының әдеби мұрасы	33
Жұмағұл С. Қошке Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегі.....	43
Жұбаева О. Қ. Кемеңгерұлының қазақ тіліндегі көмекші етістіктерге қатысты тұжырымдары.....	47
Kinaci Cemile. Koşmuhambet (Koşke) Kemengeruli (1896-1937) ve türkiye’de hakkında yapılan çalışmalar	54
İnce Dilara Gökçe. Kazak aydini Koşke Kemengeruli ve «tutkinnin oyi» hikâyesi üzerine	61
Кемеңгер Қ. Ұлт мектебінің ұйымдастырылуы: Алаш ұстанымы (Қ. Кемеңгерұлының «Мектеп қай тілде болу керек?» мақаласы бойынша).....	66
Шормақова А. Қошке Кемеңгерұлының педагогикалық көзқарастары	70
Бақбергенова Р., Біләлов Е. Қошке Кемеңгерұлының әдістемелік тағылымы	74
Бақбергенова Р., Ортай Г. Қошке Кемеңгерұлының ізімен қазақ тілін оқытудағы функционалдық сауаттылық.....	81
Мейрам Г. Алтай мен Атырау арасындағы бүгінгі біртұтас Қазақстан: Алаш қайраткерлерінің елдік үшін күресі	85

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Смағұлова Г. Қазақ дискурсының лингвосинергетикасы	88
Авакова Р., Мақан М. Қазақ (түркі) және қытай тілдеріндегі туыстық атаулардың семантикасы	92
Таласбаева Ж., Абдрешова П. Солтүстік Қазақстан облысының оронимдері	99
Саткенова Ж., Рақымбекова Ә. Қазақ тіл біліміндегі медицина терминдері	104
Иманқұлова С., Таубай А. БАҚ-тағы жаңа сөздердің типологиясы	109
Әлімтаева Л., Төлеужанова Ж. Парцелляцияның түрлі тіл парадигмаларындағы сипаты мен қызметі	113
Ерсұлтанова Г. «Тілдік тұлға» ұғымының заманауи ғылым салаларында зерттелуі	119
Дулатқызы Д., Қарағұлова Б. Ұлттық терминологияның негізгі принциптері мен өзекті мәселелері	124
Снабекова М. Қазақ және ағылшын мәдениетіндегі уақыт-кеңістік ұғымының тілдік бірліктері.....	126
Әбсаттар Ә. Заманауи телевизия дискурсының даму үрдісі	131
Рамазанов Т. Жастар тіліндегі ауызекі сөйлеу диалогының ерекшеліктері	137
Салихова С. Гидронимдер жүйесі – топонимиканың құрамдас бөлігі	144
Жанузакова К., Кдыралиева Ж. Әдебиет теориясындағы герменевтика мен рецептивті эстетика мәселелері.....	147
Сойгюн Л. Соотношение понятий «Речевой портрет» – языковая личность	151
Магнурова Р. Қазақстандық мәдени ортаға икемделу: тілдік және саяси факторлары.....	157
Жомарт А. С. Торыайғыровтың жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетін қалыптастырудағы рөлі	162
Әзиева А. Шектеулі тіркестердің тақырыптық топтары.....	165
Имантай А. Абай жұмбағының тұңғыйық тереңін танытқан	170